

מבוא

תרבות יוצרת תרבות: פרשת השבוע כהשראה להוגים וליוצרים

ספר זה הוא הזמנה לחוויה תרבותית בלתי שגרתית: הקוראים בו ייחשפו לא רק להגותם ולעמדותיהם של כותבים בני זמננו, אלא למרקם של רעיונות, הגיגים, דעות וחלומות של ארבעים ושבעה הוגים ויוצרים שמחברי ומחברות המאמרים בחרו להתבונן בפרשות השבוע מבעד ליצירתם. לקט המאמרים הוא פרי עטם של כותבים שונים, המתייחסים לכל פרשה מפרשות השבוע, וייחודו בכך שכל הכותבים התבקשו להתייחס לפרשה דרך הגותו או גישתו של הוגה או יוצר, על פי בחירתם. ההוגים והיוצרים שנבחרו מייצגים 1,800 שנה של יצירה תרבותית בלתי פוסקת, מתחילת המאה השלישית לספירה ועד ימינו אלה.

שלושה הם השותפים ביצירה התרבותית: ההתנסות האישית, תופעות הטבע ויצירה תרבותית קודמת. ההגות והיצירה התרבותית לגווניהן נולדות ומועצמות מתוך השפעה תרבותית, במובן של תרבות יוצרת תרבות. מעטות הן היצירות הקלאסיות המהוות, מאז ומעולם, מעיין נובע של השראה להתחדשות בלתי פוסקת של הגות ויצירה, ואין ספק שהתנ"ך הוא הבולט ביותר בין יצירות אלו. המקרא מחזיק כבר שנים בשיא ללא עוררין כספר הנמכר ביותר – והנקרא ביותר – בעולם כולו. אין עוד ספר או יצירה אחרת ששימשו השראה כה רבה להוגים וליוצרים, ושרישומם כה ניכר בהגות, בספרות, במוזיקה, בתיאטרון ובאמנות הפלסטית. מדובר בתופעה תרבותית פנומנלית

שלא נחלשה בעקבות תהליכי החילון שחלו בשלוש מאות השנים האחרונות. אדרבה: חלק מתהליכי החילון התבטא דווקא בקריאה רעננה ובהתבוננות שונה בטקסטים המקראיים. החדשנות, ההעזה, האתגר המחודש שבהתמודדות עם התנ"ך, הגבירו את מקומו ביצירה לגוניה.

גורמים שונים השפיעו על התפתחותה של תופעה תרבותית פנומנלית זו. הכולטים שבהם קשורים בהתפשטות הנצרות. בהקשר זה, חשוב לציין שגם תהליכי הפרדת הכנסייה מן המדינה והיחלשות הממסדים הדתיים הגדולים, לא החלישו את השפעת התנ"ך על הוגים ועל יוצרים, אלא להפך: נגישות ההמונים לתנ"ך הלכה וגדלה ככל שנחלש הממסד הכנסייתי, ככל שההשכלה וכישורי הקריאה הפכו נחלת הכלל, וככל שהכמרים שימשו פחות ופחות מתווכים בלעדיים בין הקוראים לטקסט.

תהליכים אלו, שהתפתחו בתרבות האירופית ובחברות שהושפעו ממנה בשלוש מאות השנים האחרונות, נקבעו כאבן יסוד בתרבות עם-ישראל כבר לפני יותר מאלפיים שנה. זו היתה המגמה שעמדה בבסיס התקנה לקרוא בתורה מדי שבת בשבתו, ולהפוך את התורה לנחלת הכלל, נגישה ופתוחה – ללא מתווכים – לכל אדם מישראל. המדרשים מתארים זאת באופן ציורי: "וילכו שלושת ימים במדבר ולא מצאו מים – דורשי רשומות אומרים: לא מצאו מים – דברי תורה שנמשלו למים; לפי שפרשו מדברי תורה שלושת ימים לכן מרדו. לפיכך התקינו הנביאים והזקנים שיהו קורין בתורה בשבת ובשני ובחמישי" (ילקוט שמעוני, בשלח; בבלי, בבא קמא, פב ע"א). מטרתה של קריאת התורה בשבת, בשני וחמישי (ושל הקריאה הנוספת בשבת – במנחה – שהיתווספה רק מאוחר יותר) היא שלבני ישראל יהיה תמיד מקור עיוני לשיח ולמחשבה ושלא יעברו עליהם שלושה ימים ללא עיסוק אינטלקטואלי. העיסוק בתורה הוא חיפוש מענה לשאלות המטרידות, ניסיון לבירור האמת ופתיח בלתי נדלה ליצירתיות המחשבתית.

הקריאה בפרשת השבוע היתה אפוא מקור להתפתחות היצירה התרבותית כולה. רוב רובה של היצירה ההגותית במשך כשלוש-עשרה מאות שנים התבסס על פרשות השבוע וקריאתן בציבור, ונוצר בהשראתן. רובה של ספרות האגדה והמדרש נדרש בציבור – ומאוחר

יותר נכתב – בהשראת פרשת השבוע. ספרות ההלכה, לעומתה, התנתקה מן החיבור אל התורה בשלבים מוקדמים יותר, עם עריכת המשנה והתוספתא. עצמאותה הסופית, כיצירה תרבותית בפני עצמה, נקבעה עם חתימת התלמודים.

יש אמנם סימוכין לכך שבתחילת הדרך התקיים השיח ההלכתי בצמוד לתורה, כפי שניכר מן המשפט הפותח את התלמוד הבבלי, בראשית הדיון על המשנה הראשונה במסכת ברכות: "תנא היכא קאי דקתני 'מאימתי'?" [באיזו מפרשיות התורה עסק התנא ששנה את משנת "מאימתי קורין שמע בערבית" (בבלי, ברכות, ב ע"א)]. אולם שאלה זו לא חזרה עוד. גם ניסיונו של הרמב"ם, בחיבורו ההלכתי, לשוב אל לימוד ההלכה בצמוד לקריאה בתורה לא עלה יפה. כך הוא מזהיר בהקדמתו להיד החזקה: "לפיכך קראתי שם חיבור זה: משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל-פה כלה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם". לא זו בלבד שחיבורו הגדול והמשפיע של הרמב"ם לא החזיר את סמיכות ההלכה אל המקרא, אלא שהוא השיג את ההפך: מאחר שהרמב"ם לא ציין את מקורותיו, העיון בהלכותיו עודד את הלומדים לתור אחר המקורות בתלמודים ובתשובות הגאונים, ולא להסתמך על הכתובים בתורה. ההלכה הפכה לעולם העומד בפני עצמו, ללא תלות כלשהי בפסוקי התורה.

בשלב ההוא היה אפשר להבחין במגמה דומה גם בתחום ההגות היהודית. מן המאה העשירית ואילך החלו להתפרסם ספרי הגות שיטתיים שאינם קשורים לסדר התורה, אך לא היה בכוחם ליצור עולם הגות עצמאי ומנותק מן המקרא. זאת, משתי סיבות עיקריות: הראשונה, מרכיבים חשובים בהגות הנוצרית נכתבו בתקופה ההיא בהשראת התנ"ך, ובהגות המוסלמית בהשפעת הקוראן, שכלל אתוסים מקראיים. ההגות היהודית הושפעה ממרכיבים אלה שבנצרות ובאסלאם. השנייה, כפי שכבר ציינו, במרכז החיים היהודיים עמדה הקריאה בתורה בשבתות ובשני וחמישי, והדרשות בבתי-הכנסת ובאירועים אחרים התייחסו כמעט תמיד לפרשת השבוע. מתוך כך, נמשך חיבורם של מדרשים רבים על סדר הפרשות, ודי להזכיר בהקשר זה את ספר הזוהר ואת השפעתו העצומה. ספר הזוהר נחשב, אמנם,

למדרש האחרון שזכה למעמד קאנוני, אך יצירת המדרשים לא פסקה במאה ה-13 והיא נמשכת מאז ועד ימינו.

באופן טבעי, עוררו התכנים הגלומים בפרשות גם את תגובתם של אנשי מחשבה, סופרים, משוררים, מלחינים ואמנים. זוהי תרבות יוצרת תרבות בהתגלמותה. יצירה תרבותית היא בריאת עולם. כאשר אנו מדברים על התורה כהשראה להוגים וליוצרים, אנו משחזרים את דברי חז"ל על כך שהתורה קדמה לעולם והיתה ההשראה לבריאה כולה, כדברי הפתיחה למדרש בראשית רבה:

רבי הושעיא פתח: (משלי ח, ל) "ואהיה אצלו אמן" ... אומן. התורה אומרת: אני הייתי כלי אומנותו של הקב"ה. בנוהג שבעולם, מלך בשר ודם בונה פלטיץ. אינו בונה אותו מדעת עצמו אלא מדעת אומן. והאומן אינו בונה אותה מדעת עצמו אלא דפתראות ופנסקאות יש לו. לדעת היאך הוא עושה חדרים. היאך הוא עושה פשפשיץ. כך היה הקדוש ברוך הוא מביט בתורה ובורא את העולם (בבלי, ברכות, ב ע"א; בראשית רבה, א).

בני אדם, שביקשו להידמות לקב"ה, הביטו בתורה ובנו את עולמם ההגותי והיצירתי. כך נהגו חז"ל, רס"ג, ריה"ל, הרמב"ם, יום, שפינוזה, קירקגור, רמברנדט ושכמותם. פילוסופים, סופרים, ציירים מלחינים ומשוררים, גדולי מחשבה ויצירה: היו מביטים בתורה ובוראים עולם. הרעיון של שינוי הכרונולוגיה, שהתורה קדמה לעולם, הוא בעל יסוד דיאלוגי עמוק. התורה ניתנה בסיני. אך מעמד הר-סיני, על פי רעיון זה, איננו אירוע היסטורי חד-פעמי, למרות חשיבותו ומשמעותו. הוא גם איננו רק מעמד נשגב מן העבר הרחוק שיש להתרפק עליו, אלא הוא יכול להיות גם תקוות העתיד, כפי שמלמד אותנו התלמוד הירושלמי במסכת שבת:

רבי יהושע בן לוי הוה יליף שמע פרשתה מן בר בריה בכל ערובת שובא (ר' יהושע בן לוי היה למוד לשמוע פרשה מבן בנו בכל ערב שבת).
 חד זמן אנשי ועאל מיסחי בכהן דימוסין דטבריא. והוה מסתמיך על כתפי דרבי חייא בר (א)בא.
 אינהר דלא שמע פרשתיה מן בר בריה וחזר ונפק ליה (פעם אחת שכח ונכנס לרחוץ במרחצאות של טבריה, ונסמך על כתפו של ר')

חייא בר (א)בא. נזכר שלא שמע פרשתו מבן-בנו. חזר ויצא לו).
 מאן הוה? רבי דרוסי אמר: כך הוה. רבי לעזר בי רבי יוסי אומר:
 שליח מנוי הוי (מה היה? ר' דרוסאי אמר: כך היה. ר' אליעזר בי ר'
 יוסי אמר: מופשט כליו היה).
 אמר לי רבי חייא בר אבא: ולא כן אלפן "אם התחילו אין מפסיקין"?
 (אמר לו ר' חייא בר אבא: ולא כן לימדתני: "אם התחילו אין
 מפסיקין"?).
 אמר לי [ריב"ל לר' חייא]: חייא בני, קלה היא בעיניך שכל השומע
 פרשה מן בן בנו כאילו הוא שומעה מהר סיני. ומה טעמא: (דברים ד)
 "והודעתם לבניך ולבני בניך יום אשר עמדת לפני ה' אלקך בחורב"
 (ירושלמי, שבת, א ב).

למדנו מכאן כי איננו מסתפקים במעמד הר-סיני של העבר, אלא אנו
 שומרים לעצמנו את הזכות ושואפים למעמד הר-סיני שיבוא, זה
 שנשמע מנכדינו. ייחודו של מעמד הר-סיני של העבר הוא בכך שהוא
 כולל בתוכו את מעמדות העתיד ומאפשר אותם.
 רעיון זה למדנו גם מר' משה חיים לוצאטו בספרו דרך עץ חיים.
 התורה, אומר רמח"ל, אוצרת בתוכה מכלול של תפיסות ומשמעויות
 שונות, לא רק בעיני הלומד והמתבונן, אלא מתוך עצמה. הפרשנות
 המגוונת איננה אפשרות המולבשת על התורה על ידי לומדיה ועל ידי
 ההוגים והיוצרים בהשראתה, אלא היא תכונתה המהותית הפנימית.
 הפלורליזם הפרשני, מבחינתה של התורה, הוא אפריורי, כלומר כלול
 בתוכה באופן אימננטי ומצוי בה גם ללא הפרשנים. רמח"ל מדמה את
 התורה לגחלים עמומות המתלהטות ומעלות שלהבת אש כנגד לומדיה
 ועוסקיה:

ומי שישתדל לעסוק בה אז תתלהב מכל אות שלהבת גדולה ממולאה
 בכמה גוונים והם הידיעות העומדות צפונות בתוך האות ההיא. כי
 האורות עומדים על האותיות ובאותם האורות כלולים כל הבחינות
 הפרטיות שיש על כל אות ואות... אך כשמשתדל האדם להבין וקורא
 וחוזר ומתבונן וקורא ומתחזק להתבונן הנה כמו כן מתלהטים
 האורות ההם ויוצאים כמו שלהבת מן הגחלת.

אותן ידיעות צפונות הנגלות לעיני הלומד וההוגה בתורה אינן רק כלליות. יש בהן בחינה אישית פרטית, המתגלית לכל לומד באופן שונה. עוצמתה של השלהבת היא פרי ההשתדלות הפרטית והמאמץ האישי של הלומד והמעייין העוסק בתורה. ריבוי הפנים, הפירושים וההבנות בתורה, כלולים בתוכה בדומה לגוונים השונים הנראים בשלהבת המתלהטת:

והנה בהיות השלהבת מתלהטת כבר אמרתי יש בה גוונים מרוקמים וכן נמצאים כמה עניינים גדולים הכלולים בשלהבת של האור הזה. אמנם עוד עניין אחד נמצא כי יש כמה פנים לתורה וכבר קבלו הקדמונים שכל שורש מנשמות ישראל יש כולם בתורה עד שיש שישים ריבוא פירושים לכל התורה מחולקים לשישים ריבוא נפשות של ישראל וזה נקרא שהתורה מתפוצצת לכמה ניצוצות, כי בתחילה מתלהטת ואז נראים בה כל האורות הראויים לעניין ההוא ואותם האורות מאירים בשישים ריבוא דרכים בשישים ריבוא של ישראל.

ההבנה האינדיבידואלית שבה תופס כל אחד מישראל את התורה, איננה חיצונית לה אלא כלולה בה. לומד התורה איננו מטיל את הבנתו עליה, אלא מגלה בה את עצמו, את פניו, את הגוון השייך לו בתוכה, כתוצאה מן המאמץ העיוני שלו. הספר שבידכם אינו אלא טיפה בים הפירושים וההבנות האפשריות בתורה. תרומתו היא בהצבעה על מהותה של התורה כולה: תורה שיש בה שישים ריבוא פירושים הנחלקים לשישים ריבוא נפשות של ישראל ונובעים מהם. חברי המסגרת למחשבה ולזהות יהודית במכון ון ליר בירושלים סברו, שגדול כוחו של הטקסט המקראי לשמש מקור השראה ליצירה אנושית רחבה ומגוונת, הרבה מעבר לחשיפה לקריאת התורה שלה זוכים באי בית-הכנסת. לפיכך יזמו לפני שנים אחדות את סדרת ההרצאות המתקיימת במכון בירושלים, בכפר בלום שבצמח החולה ובמקומות נוספים ברחבי הארץ. המרצים בסדרה זו יוצרים אספקלריה רחבה של פרשנויות והתייחסויות לחמישה חומשי תורה. הקהל הרב והמגוון הממלא בהמוניו מדי שבוע בשבוע את האולמות במכון בירושלים וברחבי הארץ – רב חלקו בתהליך זה. "פרשת השבוע" כמושג תרבות, היא שעומדת ביסודו של המפעל הגדול "פותחים

שבוע". כוונתנו היתה לחזק ולבסס את מעמדו של מושג תרבות זה ואת מעמדו כחלק מן התרבות הישראלית, ולהבהיר את הלגיטימיות של כלל מייצגי התרבות כמפרשי תורה. הבהרה זו קיבלה משנה תוקף עם פרסומו של הספר פותחים שבוע בשנת 2001, ספר שנכללו בו חמישים וארבעה מאמרים על כל פרשות התורה, פרי עטם של חמישים ואחד כותבים וכותבות, הבאים מרקע תרבותי ואידיאולוגי מגוון ביותר. הספר המוגש בזאת הוא פרי הפעילות במסגרת סדרת ההרצאות לשנת תשס"ב, וכלולה בו יצירתם של כותבים נוספים.

הוגים בפרשה הוא, כאמור, ניסיון ייחודי לא להסתפק בפרשנותם של המרצים והכותבים, אלא לבחון את פרשות התורה גם דרך הפריזמה של אלו שהכותבים שאבו מהם. הקוראים מוזמנים אפוא למסע המתנהל בו זמנית בשני עולמות: עולמם של כותבי המאמרים על הפרשה, ועולמם של ההוגים והיוצרים המאפשר לנו עיון מחודש בפרשת השבוע בהשראת יצירתם.

ספר זה מוקדש לזכרו של פרופ' נחמיה לבציון ז"ל. אנו מבקשים להודות לקרן קשת על תמיכתה במפעל "פותחים שבוע" ובהוצאת הספר לאור.

עוד יעמדו על התודה ועל הברכה: ד"ר שמשון צלניקר, ראש מכון ון ליר בירושלים; פרופ' אליעזר שביד; פרופ' רחל אליאור; ד"ר יהודע עמיר; ד"ר יותם בנוזימן; ד"ר אבינועם רוזנק.

שלמה טיקוצינסקי נטל חלק פעיל בעריכת הספר, בדק מקורות, ערך את רשימת ההוגים והיוצרים וניסח את הביוגרפיות. על כך אני מבקש להודות לו מעומק לבי.

תודה לברק אברהם גולן ולאריאל יצחקוב על תיאום המרצים לסדרה. תודה ליונה רצון שסייעה בהפקה ולגלית שמאע ששקדה על הכנת כתב היד לדפוס. תודתי נתונה לשולי ספיר ולדפנה שרייבר, על שלקחו על עצמן את המשימה הקשה של איסוף עשרות המאמרים שנמצאו ראויים להיכלל בקובץ נפלא זה. על משימות כגון אלו כבר נאמר שלא נקנית תורה "אלא על ידי יסורין...". תודה לאנשי הוצאת ידיעות אחרונות על עבודתם המסורה. לרוחמה וייס-גולדמן, עורכת הסדרה "יהדות כאן ועכשיו", ולכל אנשי ההפקה, בניצוחו של קותי טפר. ראשונה להערכתנו

ואחרונה חביבה ברשימת העומדים על הברכה היא שרה סורני, מנהלת הפרסומים של מכון ון ליר בירושלים. הנחיותיה ועצותיה היו תנאי להצלחה ועל כך תודתנו. תודה והערכה רבה לכל הכותבים והכותבות, הן על תרומתם האישית להצלחת המפעל והן על הסכמתם להיות חלק מפספס כה יפה, המעניק ביטוי רחב מאוד לחברה הישראלית ולעם היהודי. תודה גם לקהל המסור, הרב והמגוון, שממשיך לבוא ללמוד מדי שבוע בשבוע את פרשת השבוע. העם הרואים והקוראים את הקולות הופכים אותם מקולם של מרצים וכותבים פרטיים לקולות התרבות של כלל-ישראל. אנו מקווים שהספר יתקבל בברכה על ידי הציבור הרחב ויעשיר את חיי התרבות, ההגות והיצירה בהשראתה של תורת ישראל.

נפתלי רוטנברג
מכון ון ליר בירושלים